

Wpływ stresu na mechanizmy obronne osobowości przed i po przestępstwie agresywnym

The effect of stress on personality defence mechanisms prior to and following an aggressive offence

JANUSZ HEITZMAN

Z Zakładu Patologii Społecznej Katedry Psychiatrii CM UJ w Krakowie

STRESZCZENIE. *Mechanizmy obronne osobowości w sposób nieświadomy pomagają radzić sobie w sytuacjach konfliktowych. Zazwyczaj konflikty towarzyszą ostrej i przewlekłej reakcji na stres jaka często poprzedza dokonanie agresywnego przestępstwa. W pracy omówiono główne kierunki badań nad mechanizmami obronnymi. Na przykładzie 35 sprawców poważnych przestępstw agresywnych, w genezie których główną rolę odegrał stan stresu, zauważono, że najbardziej upośledzonymi mechanizmami obronnymi osobowości przed czynem były: racjonalizacja, tłumienie i wyparcie. Sytuacja narażenia na „stresujące” obciążenie pogłębia stan konfliktu, który nie może być złagodzony procesami nieświadomej regulacji i skutkuje agresywnym przestępstwem.*

SUMMARY. *Personality defence mechanisms are unconscious devices which help people to cope with conflict. Conflict usually accompanies the acute or chronic reaction to stress which so often precipitates aggressive offences. The author discusses the most important directions of research on defence mechanisms. He analyses 35 cases of severe aggressive offence in which stress was the major precipitating factor and finds that, prior to the offence, the offender was most lacking in rationalisation, suppression and repression. Exposure to stress aggravates the conflict which can no longer be alleviated by means of unconscious regulation and an aggressive offence is therefore committed.*

Słowa kluczowe: mechanizmy obronne osobowości / stres / PTSD / psychiatria sądowa
Key words: personality defence mechanisms/ stress/ PTSD/ forensic psychiatry

Biegły psychiatra i psycholog mający wypowiedzieć się na temat poczytalności sprawcy agresywnego przestępstwa, a w myśl nowych regulacji również na temat jego zdolności do stawania przed sądem, odbywania kary i ewentualnego zastosowania środka zapobiegawczego bez odrębnego wniosku sądu, nie może w swej pracy opiniodawczej pominąć kwestii wszechstronnej analizy osobowości przestępcy [8]. W tym kontekście szczególne znaczenie ma tak analiza procesu motywacyjnego, jak i mechanizmów obronnych osobowości. Można niekiedy zauważyć, że wiedza biegłych psychiatrów i psychologów sądowych o mechanizmach obronnych osobowości sprawców nie znajduje zastoso-

wania w opiniach określających stopień zachowanej w czasie czynu samokontroli i poczytalności. Najczęściej przejawia się to nie poprzez zaniechanie opiniowania, lecz poprzez brak umiejętności udzielenia sądowi odpowiedzi podczas bezpośredniego przesłuchania. Analizując protokoły rozpraw we fragmentach poświęconych przesłuchaniu biegłych psychiatrów stosunkowo często spotykamy się ze stwierdzeniami o niemożności dokonania pełnej analizy procesów psychologicznych człowieka. Zdarza się, iż biegły psychiatra czy psycholog prezentuje w sposób woluntarystyczny pogląd, że „współczesna psychiatria i psychologia nie jest w stanie odpowiedzieć na zadane przez sąd pytanie”

– co często nie odpowiada prawdzie. Dotyczy to szczególnie pytań sądu związanych z analizą osobowości oskarżonego, który z jednej strony z bardziej lub mniej jasnych motywów popełnia czyn zabroniony, ale sposób w jaki interpretuje później swe przestępne zachowanie jest dla sądu niezrozumiały.

Sytuacja szczególnie urazu psychicznego, najczęściej pojawiającego się w formie ostrej, może wywołać taki stan psychologiczny u sprawcy, w którym zawodzą stosowane zwykle mechanizmy samokontroli i hamowania agresji. Może wystąpić to w sytuacji, gdy gwałtowny uraz psychiczny, ale i fizyczny o znacznym nasileniu jest tylko „kroplą przepełniająca czarę”, bowiem nakłada się na długotrwały stan permanentnego obciążenia, diagnozowanego jako zespół stresu pourazowego lub zaburzenie stresowe pourazowe (PTSD). Psychologiczne mechanizmy obronne osobowości nie są wystarczające dla powstrzymania lawinowo narastającego procesu motywacji bezpośredniej, który można opisać jako „pęd ku agresji”. Znika w pewnym momencie jakakolwiek bariera hamująca w osobowości człowieka, często wcześniej spostrzeganego jako łagodnego i nieagresywnego.

Po dokonaniu czynu sprawca pozostaje z „brzemieniem sprawstwa”. Kształtuje swój własny pogląd na to, co się stało. Stwarza własną interpretację funkcjonowania swej psychiki w czasie czynu, jak i w czasie bezpośrednio go poprzedzającym. Zachodzący w psychice sprawcy proces interpretacyjny uwarunkowany jest specyficznymi właściwościami osobowości. Mamy zatem do czynienia z sytuacją gdzie mechanizmy obronne z jednej strony wpływają na charakter agresji i dokonanie przestępstwa, a więc pośrednio na poczatalność, zaś z drugiej – kształtują „psychologiczny obraz siebie” po dokonaniu czynu. Tym samym można przyjąć, że mechanizmy obronne osobowości sprawcy warunkują nie tylko jego zdolność do stawania przed sądem, ale i określają kierunki postępowania psy-

chiatrycznego i psychologicznego tak w postępowaniu diagnostycznym, jak i w resocjalizacji.

Aby sprostać temu zadaniu nieodzowne zatem staje się przybliżenie biegłym teoretycznych aspektów mechanizmów obronnych osobowości. Zagadnienie to wiąże się nieodłącznie z problematyką lęku i frustracji. Mechanizmy obronne, choć chronią przed lękiem to równocześnie są przez niego wyzwalane, zaś każde ich osłabienie wzmacnia lęk [11]. Jak pisze Frączek [1977], mechanizmy obronne ograniczają się do zmiany sposobu spostrzegania i interpretowania sytuacji oraz pewnych aspektów własnej osobowości. Nie wpływają na zmianę sytuacji obiektywnej zewnętrznej, a jedynie starają się wyeliminować osobiste zagrożenie i podnieść poczucie własnej wartości [4].

Większość badaczy uznaje, że mechanizmy te służą redukcji lęku. Po raz pierwszy termin mechanizmów obronnych wprowadził do psychologii i psychiatrii Zygmunt Freud w swej pracy o hysterii w 1893 r. [7]. Podejście neopsychoanalityczne i psychodynamiczne rozwinęło z początkiem XX wieku poglądy na temat mechanizmów obronnych. Wilhelm Reich uważał, że stany emocjonalne wiążące się z napięciem określonych grup mięśni tworzą zwarte mechanizmy obronne. Karen Horney nerwicowe mechanizmy obronne traktowała jako pierwotne do rozwiązywania lub unikania określonych trudności, co prowadzi do wytworzenia się określonych postaw – wzorów reakcji. Erich Fromm podkreślał poczucie izolacji człowieka i jego tęsknotę za połączeniem się z innymi ludźmi prowadzącą do wytworzenia się określonych mechanizmów ucieczkowych. Harry Stack Sullivan traktował system jaźni stanowiącej jądro charakteru jako system obronny, którego celem jest walka z lękiem. Norma Haan, przedstawicielka nurtu *psychoanalitycznej psychologii Ego*, uważa mechanizmy obronne za jeden z możliwych sposobów funkcjonowania Ego, którego funkcje podzieliła na obronne, nieobronne i fragmentaryzacje.

Wg Haan zachowania determinowane przez mechanizmy obronne mają charakter przymusowy, są sztywne, zniekształcające rzeczywistość i pozbawione logiki [7]. Charles Brenner, jeden z współczesnych czołowych psychoanalityków, prezentuje odmienne spojrzenie na mechanizmy obronne. Uważa, że obrona jest pewnym aspektem myślenia, który może być definiowany wyłącznie w terminach związanych z jego konsekwencjami. Uważa on, że te same mechanizmy, które zwykle klasyfikujemy jako obronne przed działaniami popędowymi, w innych sytuacjach służą zaspokajaniu tych popędów. Obronne mogą być te zachowania, postawy i spostrzeżenia, które wzbudzają mniej uczuć nieprzyjemnych [6].

Spojrzenie na mechanizmy obronne w oparciu o teorię uczenia prezentuje koncepcja Dollarda i Millera, omówiona poniżej na przykładzie mechanizmu wyparcia. W tej koncepcji ludzie skłonni są uczyć się unikania nieprzyjemnych silnych emocji. Uczą się nie tylko unikania myśli o wywołującym strach wydarzeniu, ale także skojarzeń prowadzących do tych myśli [1, 6].

Szczególnie dużo miejsca mechanizmom obronnym poświęca psychologia poznawcza. W podejściu poznawczym za najważniejsze uważa się to, że mechanizm obronny uruchamiany jest wskutek powstania napięcia wynikającego z rozbieżności w strukturach poznawczych oraz, że sam proces obronny ma charakter poznawczy. Główny przedstawiciel nurtu poznawczego R. Lazarus uważa, że mechanizmy obronne osobowości to poznawcze reinterpretacje bodźca lub procesy osiągania dystansu psychologicznego wobec zagrażających zdarzeń. Polegają one na zmianie znaczenia bodźców w sytuacji emocjonalnego zagrożenia, jak i własnych cech oraz uznawanych przez siebie wartości. „Poznawcze reinterpretacje” wg Lazarusa to zaprzeczanie, intelektualizacja, racjonalizacja i reakcja upozorowana.

W kategoriach poznawczych mechanizmy obronne ujmuje duża grupa polskich psychologów. Grzegołowska-Klarkowska o me-

chanizmach obronnych pisze, że jest to specyficzny rodzaj procesów poznawczych, polegających na zniekształceniu odbioru bądź przetworzeniu informacji w sytuacjach ponadoptimalnego poziomu aktywacji o charakterze lękowym, spowodowanym rozbieżnością informacyjną. Podobnie uważa Nęcka stwierdzając, że mechanizmy obronne działają, gdy zniekształcone przez nie informacje są nieprzydatne w danej sytuacji. Definiuje on mechanizmy obronne jako nieświadome czynności ukierunkowane na optymalizację poziomu aktywacji, których cechą charakterystyczną jest nieracjonalność, rozumiana przez niego jako czynne unikanie pewnych informacji i równie czynne poszukiwanie innych, a także dostarczanie sobie i innym fałszywych interpretacji własnego zachowania. Kolańczyk [1978], traktując mechanizmy obronne jako czynności myślenia, dzieli je na mechanizmy represyjne, blokujące dostęp informacji oraz mechanizmy sensorywne, zniekształcające materiał zawierający zagrażające treści. Kofta [1976] mechanizmy obronne definiuje jako rodzaj procesu uświadamiania informacji o stanie świata i własnej osoby. Pozwala to na utrzymanie poczucia spójności między otrzymywanymi informacjami a własnymi wyobrażeniami [6, 7, 13, 14, 18]. Do najczęstszych mechanizmów obronnych zalicza się: wyparcie, projekcję, racjonalizację, przemieszczenie, identyfikację, fantazję, kompensację i reakcję upozorowaną. Wymienia się również takie reakcje obronne stosowane w zmaganiu się z konfliktem, jak: tłumienie, afiliacja – zwrócenie się do innych o wsparcie, altruizm – zaspokajanie potrzeb innych osób, antycypacja – doświadczanie reakcji emocjonalnych na wyrost, fantazja autystyczna – marzenia pełniące rolę substytutu reakcji międzyludzkich, przewidywanie konsekwencji, zaprzeczanie, dewaluacja, skarżenie się. Symonds [1945] wśród mechanizmów obronnych zniekształcających źródło lęku (przemieszczanie, introjekcja, projekcja, cechy osobowości, racjonalizacja) wymienia agresję [za: Grzegołowska-Klarkowska 1986].

O mechanizmach obronnych mówi się, że stanowią one nawykową metodę radzenia sobie z konfliktami. Jest to sposób obrony, który odbywa się poza świadomością człowieka, a kształtuje go sytuacja rodzinna, kultura i układy instytucjonalne. Nie można powiedzieć, że mechanizmy obronne rozwiązują konflikty, jedynie co najwyżej łagodzą ich skutki.

Wg Jakubika [1989] mechanizmy obronne są rodzajem „wału obronnego”, który zapobiega powstawaniu zaburzeń psychicznych w wypadku zagrożenia pozytywnego obrazu samego siebie. Poprzez redukcję lęku i napięcia ułatwiają przystosowanie się do wymogów społeczeństwa i kultury [11]. Z jednej strony pozwalają utrzymać poczucie bezpieczeństwa i stanowią „emocjonalny zawór bezpieczeństwa” dla popędów i uczuć nie akceptowanych, a z drugiej upośledzają zdolność „wglądu w siebie” i sprzyjają utrwalaniu się regresywnych form zachowania.

Wyparcie, określane również jako represja, należy do najbardziej znanych mechanizmów obronnych. Pierwszy próbował opisać ten mechanizm sam Zygmunt Freud, był jednak w tym niekonsekwentny i samo pojęcie wyparcia używał w wielu znaczeniach. Późniejsze odeszcie Freuda od łączenia wyparcia tylko z popędami seksualnymi (uwzględnił agresję) pozwoliło na stworzenie pełniejszej koncepcji tego mechanizmu obronnego. Początkowo duża była w tym rola córki Freuda – Anny. Anna Freud [1936] przyjmowała, że mechanizmy obronne są nieświadomymi technikami radzenia sobie z lękiem lub instynktowymi impulsami oraz, że istnieje ich rozwojowa hierarchia. Poza redukcją lęku, funkcją mechanizmów obronnych byłoby tworzenie oraz podtrzymywanie różnych zaburzeń psychicznych [5]. Późniejsze koncepcje, jak ta zaproponowana przez Holmesa [1974], podkreślały, że wyparcie polega na umotywowanym, selektywnym zapomnianiu, nie podlega świadomej kontroli, treści wyparte nie giną lecz są przechowywane w nieświadomości. Gdy nie uświadamia się jakiegokolwiek treści mówi się o *wyparciu*

pierwotnym zaś wyparcie właściwe – to wtórne usuwanie ze świadomości treści kiedyś uświadamianych.

Wyparcie jest zatem usuwaniem ze świadomości myśli o konfliktach, popędach i przykrych doznaniach, które wywołują lęk lub poczucie winy. Celem wyparcia jest zmniejszenie lub całkowita redukcja lęku, a więc obrona przed frustracją. Stojąc na gruncie teorii behawiorystycznych uważa się, że jest to mechanizm wyuczony. Choć myśli wyparte nie funkcjonują w świadomości, mogą nadal wpływać na zachowanie człowieka. Mogą przejawiać się w snach, czynnościach pomyłkowych czy w wyrazie twarzy. W odróżnieniu od wyparcia – stłumienie, polegające na umiejętności panowania nad dążeniami, pragnieniami i motywacjami jest czynnością świadomą redukującą możliwość zewnętrznej sankcji [4, 6, 10, 15, 19].

Projekcja, czyli rzutowanie, należy do tych mechanizmów obronnych, które wg Frączka [1977] występują u osób agresywnych, nie akceptujących własnej agresywności i dlatego przypisujących ludziom ze swojego otoczenia postawę wrogą i nieżyczliwą. Przypisując otoczeniu wrogość, człowiek usprawiedliwia własną agresję jako naturalny i konieczny sposób obrony przed innymi. Zazwyczaj poziom agresywności otoczenia jest niski, ale w zefknięciu z agresywnością osoby ulega on podwyższeniu, czym na zasadzie sprzężenia zwrotnego dodatniego wywołuje kolejne wzmoczenie siły agresji u osoby. Uruchomiony zostaje mechanizm błędnego koła, który wpływa na zmniejszenie lęku i poprawienie samooceny osoby, ale równocześnie zniekształca percepcję innych ludzi [4, 15]. Projekcja jest nieświadomym mechanizmem rzutowania na innych ludzi swoich nieakceptowanych cech czy wad, a zarazem postaw czy poglądów. Poprzez taki mechanizm jednostka interpretuje istniejące fakty, a więc cechami swojej osobowości naznacza rzeczywistość [7, 16, 17].

To, że nie zawsze projekcja polega na przypisywaniu innym własnych cech, ale może stanowić zgodną z własnymi schematami

poznawczymi i motywacją określoną interpretacją rzeczywistości, skłoniło Holmesa [1968] do wyróżnienia czterech głównych typów projekcji. Są to: projekcja podobieństwa, czyli rzutowanie cechy własnej, nieuświadomionej, projekcja atrybutywna, czyli rzutowanie cechy własnej uświadomionej, projekcja panglosowsko-kasandryjska, czyli rzutowanie cechy nie posiadanej przez siebie przy braku świadomości własnej cechy prowadzącej do projekcji oraz projekcja komplementarna, czyli rzutowanie cechy nie posiadanej przez siebie przy świadomości własnej cechy prowadzącej do projekcji [9]. Jak uważa Grzeżołowska-Klarkowska [1986], nie wszystkie badania w sposób zadowalający empirycznie potwierdzają istnienie określonych rodzajów projekcji. Mimo odwoływania się do teorii percepcji społecznej, teorii dysnansu poznawczego czy teorii uczenia się, nie do końca rozstrzygnięto, czy wszystkie rodzaje projekcji pełnią rolę mechanizmu obronnego, czy też stanowią mechanizmy poznawcze, które w specyficznych warunkach mogą pełnić funkcję obronną [7].

Racjonalizacja należy do stosunkowo powszechnie stosowanych mechanizmów obronnych i polega na nieadekwatnym wyjaśnianiu przyczyn zachowania. Może ona z jednej strony przybierać formę nieprawdziwego, błędnego przedstawiania własnych motywów i dążeń, zaś z drugiej – zatajania dążeń społecznie niepożądanych i wymieniać tylko tych mile widzianych. Mimo, że racjonalizację jednostka stosuje w sposób wybiórczy, to jej efekt w postaci obrony przed lękiem i poczuciem winy następuje w wyniku nieświadomego zmieniania motywów swego postępowania. Wg Symondsa [1945], człowiek po to aby utrzymać pozytywny obraz swojej osoby stosuje różnorodne sposoby fałszywego rozumowania, maskując rzeczywiste motywy postępowania, skutki działania lub niepożądane sytuacje. Przykładami sposobów racjonalizacji jest m.in. usprawiedliwianie swojego zachowania poprzez szukanie winy w sytuacji zewnętrznej lub innych ludziach, odwoływanie się do

autorytetów, samooskarżanie, czynienie wyjątku, deprecjonowanie nieosiągniętego celu, podwyższanie wartości celu, który nie odpowiada aspiracjom, ale został osiągnięty, re-interpretacja motywów, gloryfikowanie *status quo*, odwoływanie się do konieczności, odwoływanie się do określonych zasad i idei – „dobudowywanie ideologii” [4, 7, 15].

Tłumienie należy do tych mechanizmów obronnych osobowości, które w klasyfikacjach, z uwagi na swój częściowo uświadomiony charakter, wymieniane jest osobno. Tłumienie podobne jest do wyparcia, jednak jest słabiej motywowane i nie przebiega automatycznie. Ma charakter częściowo uświadomianej kontroli własnego zachowania. Tłumienie chroni m. in. człowieka przed uczuciem wstydu i działaniami wyraźnie egoistycznymi, do których może się w głębi duszy skłaniać [12]. Tłumienie zazwyczaj dotyczy silnych emocji ujemnych doznawanych w sytuacjach szczególnie niepomyślnych, choćby związanych z poczuciem winy, z ujawnieniem nieakceptowanego społecznie zachowania jednostki. Polega na umiejętności panowania nad swoimi dążeniami, pragnieniami i motywami. Dzięki temu mechanizmowi obronnemu, człowiek sprawia na otoczeniu pozorne wrażenie apatyczności, bierności, spokoju i dziwnej obojętności. O ile wyparcie jest nieświadomą formą uwalniania się od wewnętrznego lęku i poczucia winy, o tyle tłumienie stanowi świadomą reakcję, której celem jest uniknięcie zewnętrznej sankcji [15].

Przemieszczenie jest stosunkowo prymitywnym mechanizmem obronnym, za pośrednictwem którego emocja jest przesuwana, odkształcana i przekierowywana z obiektu wewnętrznego na zastępczy obiekt zewnętrzny. Główną cechą przemieszczenia jest zastępcze rozładowanie pobudzenia emocjonalnego na obiekcie mniej zagrażającym niż obiekt będący pierwotnym źródłem negatywnej emocji [7]. Gdy człowiek nie może reagować agresją na rzeczywistość będącą źródłem frustracji, przemieszcza swoją agresję na obiekt nie mający z frustracją nic wspólnego.

Identyfikacja – to mechanizm obronny wywodzący się spoza pojęcia obrony. Zygmunt Freud definiował identyfikację jako „najwcześniejszą ekspresję więzi emocjonalnej z drugim człowiekiem”. Anna Freud rozwinęła koncepcję identyfikacji jako mechanizmu obronnego przed różnymi zagrażającymi obiektami. Zwróciła uwagę na mechanizm leżący u podłoża skutecznej identyfikacji z agresorem. Zmiana roli z atakowanego w atakującego jest sposobem na zmniejszenie lęku i umożliwia choćby w fantazji atak na agresora. Późniejsze badania, choć nie pozabawione niejasności, rozróżniają identyfikację wynikającą z lęku przed utratą miłości, akceptacji czy aprobaty od identyfikacji z agresorem. Za pomocą identyfikacji jako mechanizmu obronnego jednostka upodabnia siebie do kogoś innego, utożsamia się z drugim człowiekiem [5, 7].

Fantazjowanie jest wg Symondsa sposobem radzenia sobie z frustracją poprzez dostarczanie zastępczej gratyfikacji, dzięki czemu pozwala uciec od nieprzyjemnej rzeczywistości lub nacisków otoczenia, bądź też pozwala na oswojenie się z obiektem rodzącym lęk. Fantazjowanie stanowi również sposób na rozwiązywanie konfliktów [za: Grzegołowska-Klarkowska 1986]. Jako mechanizm obronny przede wszystkim jest tendencją ucieczkową (fantazjowanie obronne), ale i adaptacyjną, przygotowującą do rzeczywistego działania (fantazjowanie nieobronne). Przejawia się w „zaspokajaniu” w wyobraźni niespełnionych pragnień lub przeżywaniu w myślach sukcesów, których zabrakło w życiu [12].

Kompensacja – to mechanizm obronny polegający na nieświadomym dążeniu do uzyskania powodzenia w jakiejś dziedzinie i wyrównania w ten sposób niepowodzeń doznawanych na innym polu. Gdy dążenie to przebiega świadomie, nie jest wtedy mechanizmem obronnym, ale adaptacyjnym. Kontrowersje wokół kompensacji dotyczą jej samodzielności, wobec możliwości realizowania jej w obrębie innych mechanizmów obronnych [7, 12].

Reakcja upozorowana – to wytwarzanie postawy przeciwnej do rzeczywistych uczuć jednostki w stosunku do obiektu tych uczuć. Jest to mechanizm obronny polegający na manifestowaniu na zewnątrz postaw, potrzeb, kompleksów i motywów przeciwnych do tych, które są świadomie odrzucone. Za pośrednictwem reakcji upozorowanej jednostka radzi sobie z nieakceptowanym impulsem poprzez przesadny rozwój tendencji przeciwnej [7, 19].

Omówienie wszystkich rodzajów i koncepcji mechanizmów obronnych przekracza ramy tego doniesienia. Dla dalszych rozważań nad mechanizmami zachowań agresywnych człowieka ważne jest przyjęcie tezy, że we wszystkich teoretycznych koncepcjach psychologicznych funkcjonowanie obronne traktowane jest jako specyficzny przejaw ogólnego funkcjonowania poznawczego w szczególnej sytuacji, jaką jest zagrożenie lub konflikt. Choć całościowo funkcjonowanie obronne może być rozumiane jako stała cecha osobowości, to wybór konkretnego mechanizmu obronnego wyznacza styl poznawczy. Osoby charakteryzujące się dużą rozległością przeszukiwania pola percepcyjnego w warunkach silnego stresu są bardziej wrażliwe na bodźce emotogenne [7]. Można więc sądzić, że o przewadze i rodzaju stosowanych mechanizmów obronnych decydują zarówno trwałe cechy osobowości, jak i nałożenie reakcji stresowej.

Powiązanie reakcji na stres z mechanizmami obronnymi osobowości znalazło swoje odbicie w klasyfikacji DSM-IV.

Podręcznik diagnozy i statystyki Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego – DSM-IV [1994] pisze o mechanizmach obronnych albo stylach radzenia sobie, że są one procesami automatycznymi, które chronią jednostkę przed lękiem i świadomością wewnętrznych i zewnętrznych niebezpieczeństw i stresorów. Mimo, że człowiek często nie ma świadomości zachodzenia tych procesów, to mechanizmy obronne pośredniczą w wyborze indywidualnej reakcji na emocjonalne konflikty i wewnętrzne lub zewnętrzne

stresory. Klasyfikacja DSM-IV podzieliła indywidualne mechanizmy obronne pod kątem poznawczym i empirycznym na grupy, które odpowiadają *poziomom obronnym*. Wybór wyróżniającego się stylu radzenia sobie (mechanizmu obronnego) oraz wskazanie dominującego *poziomu obronnego* obecnego u danej osoby pozwalać będzie na stosowanie w praktyce klinicznej „Skali funkcjonowania obronnego”. Zgodnie z przyjętą w klasyfikacji DSM-IV zasadą diagnozy wieloosiowej mechanizm obronny człowieka można będzie oznaczyć na osi funkcjonowania obronnego. Wśród poziomów obronnych, klasyfikacja DSM-IV wyróżnia:

1. *Poziom wysokiego przystosowania* skutkujący optymalnym przystosowaniem w radzeniu sobie ze stresorem, a przykładami obron na tym poziomie są: antycypacja, afiliacja, altruizm, humor, dochodzenie swoich praw, samoobserwacja, sublimacja i tłumienie.
2. *Poziom zakazów umysłowych, czyli formowania kompromisu*, gdzie funkcjonowanie obronne polega na utrzymywaniu poza świadomością potencjalnie zagrażających myśli, uczuć, wspomnień, życzeń i lęków, a przykładami obron na tym poziomie są: zmiana miejsca, dysocjacja, intelektualizacja, izolacja od afektu, formowanie oddziaływań, represja i zaniechanie.
3. *Poziom drugorzędny zniekształcenia obrazu*, charakteryzujący się zniekształceniem obrazu siebie, swego ciała lub innych zaangażowanych w proces regulujący samoocenę, a przykładami obron na tym poziomie są: dewaluacja, idealizacja i onnipotencja.
4. *Poziom wyparcia* charakteryzujący się utrzymywaniem nieprzyjemnych lub nieakceptowanych stresorów, impulsów, myśli, afektów lub odpowiedzialności poza świadomością lub bez błędnej atrybucji ich zewnętrznych przyczyn, a przykładami obron na tym poziomie są: zaprzeczanie, projekcja i racjonalizacja.
5. *Poziom dużego zniekształcenia obrazu* charakteryzujący się wielkim zniekształceniem lub błędną atrybucją obrazu siebie lub innych, a przykładami obron na tym poziomie są: autystyczna fantazja, projekcyjna identyfikacja, rozszczepienie obrazu siebie lub innych.
6. *Poziom działania* charakteryzowany poprzez nakierowane na stresory wewnętrzne i zewnętrzne działanie lub wycofywanie się, a przykładami obron na tym poziomie są: acting out (walka z konfliktem wewnętrznym albo zewnętrznym stresorem poprzez działanie a nie refleksję czy odczuwanie), apatyczne wycofanie się, oskarżanie się przy odrzuceniu pomocy i bierna agresja.
7. *Poziom dysregulacji obronnej* charakteryzujący się niepowodzeniem regulacji obronnych ustalających reakcje na stres, prowadzących do znacznego odejścia od obiektywnej rzeczywistości, a przykładami obron na tym poziomie są: projekcja, psychotyczne wyparcie i psychotyczne zniekształcenie [2].

Przykładem znaczenia mechanizmów obronnych osobowości w kształtowaniu się procesów motywacyjnych i agresji są badania przeprowadzone w Zakładzie Patologii Społecznej Katedry Psychiatrii Uniwersytetu Jagiellońskiego na grupie 96 sprawców takich szczególnie agresywnych przestępstw, jak: zabójstwo, jego usiłowanie lub ciężkie uszkodzenie ciała. W realizowanym zadaniu badawczym wyodrębniono grupę 35 osób, u których w czasie czynu rozpoznano: spiętrzenie afektu – 82,8%, przewlekłą reakcję na stres – 8,5%, ostrą reakcję na stres – 5,7% i reakcję krótkiego spięcia – 2,8%. Wszystkie analizowane przypadki dotyczyły wydanych w latach 1977–1997 opinii sądowno-psychiatrycznych, gdzie przytoczone diagnozy wiązały się z wpływem na psychikę sprawców szczególnego fizycznego i psychicznego obciążenia. Choć podczas stawiania tych diagnoz nie było jeszcze w pełni

możliwe opieranie się na kryteriach PTSD (zespołu stresu pourazowego) i ASD (ostrego zaburzenia stresowego), okazało się, że kryteria diagnozy PTSD wg DSM-IV spełniało 28,6%, a wg ICD-10 – 57,1% sprawców, zaś kryteria ASD wg DSM-IV – 20%, a wg ICD-10 – 85,7% sprawców. U zdecydowanej większości sprawców kryteria diagnostyczne ASD i PTSD były współlistniejące i nakładały się na siebie.

Wśród cech sytuacji poprzedzającej czyn w 97,1% dominowała sytuacja bolesna wiążąca się z koniecznością znoszenia bólu fizycznego lub moralnego (obelgi, wstyd, poniżenie). Ciągły i narastający konflikt z ofiarą występował w 54,3% przypadków. O sytuacji nowej i nieznannej, w której zawodziły wypróbowane dotąd metody działania, można było mówić w 54,3%. W 51,4% badanych opinii można było przyjąć wystąpienie istotnego dla sprawcy zagrożenia sygnalizującego pojawienie się jakiejś przykrości.

Motywiami bezpośrednimi ujawnianej agresji było: poczucie krzywdy – 77,1%, chęć zemsty – 57,1%, poczucie zagrożenia – 48,6%, zazdrość – 28,6%. Nie zdołano ustalić motywów bezpośrednich w 11,4% przypadków. Również większość możliwych motywów wzajemnie się na siebie nakładała.

Mechanizmy obronne osobowości na etapie kształtowania się motywu i związane z tłumieniem negatywnych emocji (agresji) nie występowały w sposób zdecydowany i można przyjąć, że w 97,1% były one raczej nieobecne, przy całkowitym ich braku w 2,9% przypadków. Nie stwierdzono występowania takiej ewentualności, by mechanizmy obronne istniały z całkowitą pewnością, a nawet, że ich występowanie przed czynem było bardzo prawdopodobne. Upośledzenie mechanizmów obronnych po doznanym urazie, a przed kształtowaniem się motywu dotyczyło najbardziej: tłumienia – 84%, racjonalizacji – 82,8%, wyparcia – 74,3%, projekcji – 20%, kompensacji – 17,1% i identyfikacji – 2,9%. Nie można było w żadnym z analizowanych przypadków zauważyć występowania takich mecha-

nizmów obronnych osobowości jak fantazjowania i reakcji upozorowanej. Analiza statystyczna przeprowadzona na zgromadzonym materiale pozwoliła na stwierdzenie, że tam, gdzie dominującym mechanizmem obronnym osobowości było wyparcie – nie można było rozpoznać przewlekłej reakcji na stres – PTSD ($p < 0,1$). Uzyskane wyniki sugerują wyraźnie, że brak mechanizmów obronnych utrwala proces motywacyjny zmierzający do zachowania agresywnego i do przestępstwa.

Wnioski, jakie wypływały z przeprowadzonych badań, choć nie były jednoznaczne, akcentowały szczególną rolę mechanizmów obronnych w kształtowaniu się bezpośredniego motywu czynu. Określały one stosunek badanego tak do możliwości odraczania negatywnych emocji, jak i przeżywania poczucia winy, wpływu na jej brak, znikomą lub umiarkowaną jej obecność.

Mechanizmy obronne osobowości u sprawców po dokonaniem czynu wpływały na stosunek badanego do ofiary czy ofiar, do własnej agresywności i możliwości jej ograniczenia. Wydaje się, iż nieodzowne staje się, aby w opiniach wnioskujących środek zabezpieczający w postaci detencji lub wskazujących miejsce odbywania kary na zakłady karne dla osób z zaburzeniami psychicznymi, znajdowało się określenie zarysu prognozy resocjalizacyjnej związanej z dominującymi mechanizmami obronnymi osobowości sprawcy.

PIŚMIENNICTWO

1. Dollard J., Miller N.E.: Osobowość i psychoterapia. Analiza w terminach uczenia się, myślenia i kultury. PWN, Warszawa 1967.
2. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder. Fourth edition. American Psychiatric Association, Washington D.C. 1994.
3. Frączek A.: Mechanizmy regulacyjne czynności agresywnych. W: Kurcz I., Reykowski J. (red.): Studia nad teorią czynności ludzkich. PWN, Warszawa 1975, 37–64.

4. Frączek A., Kofta M.: Frustracja i stres psychologiczny. W: Tomaszewski T. (red.): Psychologia. PWN, Warszawa 1977, 628–678.
5. Freud A.: Ego i mechanizmy obronne. PWN, Warszawa 1997.
6. Giziński W.: Mechanizmy obronne osobowości – przegląd koncepcji. Psychiatr. Pol. 20, 1, 67–75.
7. Grzegołowska-Klarkowska H.: Mechanizmy obronne osobowości. PWN, Warszawa 1986.
8. Hajdukiewicz D.: Opiniowanie sądowo-psychiatryczne w przepisach nowych ustaw karnych (z 1997 r.). Post. Psychiatr. Neurol. 1997, 6, 471–482.
9. Holmes D.S.: Dimensions of projection. Psychol. Bull. 1968, 69, 248–268.
10. Holmes D.S.: Investigations of repression: Differential recall of material experimentally or naturally associated with ego threat. Psychol. Bull. 1974, 81, 632–653.
11. Jakubik A.: Podstawowe kierunki psychiatrii dynamicznej. PZWL, Warszawa 1989.
12. Jarosz M.: Psychologia lekarska. PZWL, Warszawa 1978.
13. Kofta M.: Some interrelations between consciousness, behaviour integration and defense mechanisms. Polish Psychol. Bull. 1976, 7, 215–223.
14. Kolańczyk A.: Funkcje i struktura czynności obronnych reintegracyjnych. Przegl. Psychologiczny 1978, 21, 2, 249–270.
15. Koziński J.: Koncepcje psychologiczne człowieka. PIW, Warszawa 1977.
16. Lewicki A.: Psychologia kliniczna w zarysie. PWN, Warszawa 1969.
17. Nęcka E.: Regulacyjne funkcje mechanizmów obronnych. Przegl. Psychologiczny 1979, 22, 2, 287–303.
18. Sęk H.: Projekcja, procesy poznawcze i wybrane założenia metod projekcyjnych. W: Pałuchowski W.J. (red.): Z zagadnień diagnostyki osobowości. Ossolineum, Wrocław 1983.
19. Terelak J.F.: Stres psychologiczny. Oficyna Wyd. „Branta”, Bydgoszcz 1995.

*Adres: Dr Janusz Heitzman, Zakład Patologii Społecznej Katedry Psychiatrii CM UJ,
ul. Kopernika 21, 31-501 Kraków*